पुस्तपालन आणि लेखाकर्म

इयत्ता बारावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

(क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.

(ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.

(ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.

(घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.

(ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.

(च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.

(छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.

(ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.

(झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.

(ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.

(ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६ अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या दि. ३०.१.२०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे

पुस्तपालन आणि लेखाकर्म

इयत्ता बारावी

२०२०

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे - ४११ ००४.

V2X3I2

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q. R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व पाठासंबंधित अध्ययन अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : 2020
पहिले पुनर्मुद्रण : 2021

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे - ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

वाणिज्य शाखा मुख्य समिती

डॉ. नरेंद्र पाठक
(अध्यक्ष वाणिज्य समिती)

श्री. सुरेंद्र निरगुडे	(सदस्य)
डॉ. मुकुंद तापकीर	(सदस्य)
डॉ. प्रशांत साठे	(सदस्य)
सीएस्. महेश आठवले	(सदस्य)
श्री. नारायण पाटील	(सदस्य)
डॉ. ज्योती गायकवाड	(सदस्य)
श्री. मोहन साळवी	(सदस्य)
श्री. अनिल कापरे	(सदस्य)
श्रीमती अनंतलक्ष्मी कैलासन	(सदस्य)
श्रीमती लक्ष्मी पिल्लई	(सदस्य)
श्रीमती मृणाल फडके	(सदस्य)
डॉ. संगीता मांडके	(सदस्य)
श्रीमती उज्ज्वला गोडबोले	(सदस्य-सचिव)

पुस्तपालन व लेखाकर्म– राज्य अभ्यासगट सदस्य

श्री. सुरेंद्र निरगुडे
(पुस्तपालन व लेखाकर्म: अध्यक्ष आणि समन्वयक)

सीए. विलास पोतदार	डॉ. अनघा काळे
श्रीमती लक्ष्मी रा. अय्यर	श्री. संजीव मोरे
श्री. आप्पासाहेब दोरकर	श्री. बी.एस्. कुंभार
श्रीमती ज्योती भोरे	श्री. गणेश चन्ना
श्री. अब्दुल राऊफ	श्री. संजय पंदीकर
श्री. अनिल कदम	श्री. सुभाष मोरे
डॉ. डी. आर. बाहेती	

भाषांतरकार

श्री. अब्दुल राऊफ — डॉ. अनघा काळे
श्री. संजय पंदीकर — श्री. अनिल कदम
डॉ. डी. आर. बाहेती

समीक्षक

श्री. अनिल कापरे — श्री. सुरेंद्र निरगुडे

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री. संदिप कोळी, चित्रकार, मुंबई
श्री. गणेश चन्ना, सोलापूर

अक्षरजुळणी

बलदेव कॉम्पुटर्स, मुंबई

समन्वयक

उज्ज्वला श्रीकांत गोडबोले
प्र. विशेषाधिकारी गणित,
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

निर्मिती

सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
संजय कांबळे
निर्मिती अधिकारी
प्रशांत हरणे
सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद

७० जी.एस.एम.क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश

मुद्रक

प्रकाशक

विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई २५

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक **न्याय;**
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे **स्वातंत्र्य;**
दर्जाची व संधीची **समानता;**

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता**
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत
आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ।।

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून इयत्ता बारावीच्या पुनर्रचित अभ्यासक्रमानुसार तयार करण्यात आलेले पुस्तपालन व लेखाकर्म या विषयाचे क्रमिक पुस्तक आपणास सादर करताना विशेष आनंद होत आहे.

अकरावीच्या अभ्यासक्रमात प्रामुख्याने स्वामित्व संस्थेचे लेखांकन व लेखांकनाच्या मूलभूत संकल्पनांचा समावेश आहे. बारावीच्या अभ्यासक्रमात प्रामुख्याने भागिदारी संस्था व नफा न कमविणाऱ्या संस्थांच्या लेखांकनाचा समावेश आहे. तसेच प्रमंडळ लेखांकनामध्ये भागांचे लेखांकन, वित्तीय विवरणांचे विश्लेषण, विनिमय विपत्र, लेखांकनात संगणकाचा उपयोग इत्यादींचा समावेश केलेला आहे.

विविध संकल्पना व घटकांची माहिती सादर करताना विद्यार्थ्यांना ती सहज, सोप्या पद्धतीने समजेल याची योग्य काळजी घेतलेली आहे. तसेच ज्या विद्यार्थ्यांची वाणिज्य शाखांची पूर्व पार्श्वभूमी नाही आणि वाणिज्य शाखेत पुढील शिक्षण घेण्याची इच्छा आहे अशा विद्यार्थ्यांनाही हा विषय सहजपणे समजण्यास मदत होईल. कौशल्य व उपयोजनावर आधारित विविध प्रात्यक्षिक उदाहरणांचा समावेश या क्रमिक पुस्तकात करण्यात आलेला आहे.

घटकाच्या शेवटी दिलेल्या स्वाध्यायावरून विविध प्रकारच्या संकल्पनांबाबत स्पष्टता अचूकपणे सिद्ध होण्यास मदत होईल. यातूनच विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य व उपयोजित ज्ञानास चालना मिळाल्यामुळे भविष्यात पुढील शिक्षणासाठी त्याला प्रोत्साहन मिळेल.

आपणांस सूचित करण्यात येत आहे की या पुस्तकातील काही उदाहरणे व स्वाध्यायांची रचना अधिक सर्वसमावेशक करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे प्रश्नपत्रिका तयार करताना गुणानुसार सदर उदाहरणांमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासक्रमातील उपघटकांच्या कागदपत्रांचे नमुने व आवश्यक माहिती पुस्तकाच्या सुरुवातीला क्यू. आर. कोडच्या माध्यमातून देत आहोत. जेणेकरून अध्ययन व अध्यापन परिणामकारक होईल.

या पुस्तकाचे समिती सदस्य, अभ्यासगट सदस्य, समीक्षक, गुणवत्ता परीक्षक आणि ज्यांनी या पाठ्यपुस्तक निर्मितीसाठी सहकार्य केले त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार !

शिक्षणतज्ज्ञ व विद्यार्थी या क्रमिक पुस्तकाचे स्वागत करतील अशी अपेक्षा आहे.

(विवेक गोसावी)
संचालक
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती
व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे

पुणे
दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०
भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

घटक क्र	क्षमता विधाने
१	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● भागीदारीचा अर्थ व वैशिष्ट्ये समजून घेण्यास. ● भागीदारी कायदा १९३२ च्या तरतुदी समजून घेण्यास. ● भागीदारी कराराचे अर्थ व महत्त्व ओळखण्यास. ● भागीदारी कराराचे अभावी लागू होणाऱ्या तरतुदी समजण्यास. ● भागिदारांची भांडवल खाती कशा प्रकारे ठेवली जातात याची माहिती मिळण्यास. ● अंतिम खात्याचा अर्थ, गरज आणि महत्त्व ● अंतिम खात्यामधील समयोजनांचे प्रभाव ● व्यापार खाते, नफातेटा खाते आणि ताळेबंदाचा अर्थ ● व्यवसायाचे आर्थिक परिणाम कशाप्रकारे शोधावेत.
२	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● नफा न कमविणाऱ्या संस्थेचा अर्थ व वैशिष्ट्ये समजतो. ● प्राप्ती शोधन खात्याचा अर्थ व वैशिष्ट्ये सांगतो . ● उत्पन्न खर्च खात्याचा अर्थ समजून नफा-तोटा खाते व उत्पन्न - खर्च यातील फरक जाणतो. ● नफा कमविणाऱ्या व नफा न कमविणाऱ्या संस्थेतील फरक जाणतो. ● उत्पन्न खर्च खाते व ताळेबंद तयार करण्यासाठी आवश्यक ती कौशल्ये आत्मसात करतो.
३	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● भागीदारीच्या पुनर्रचेनेचा अर्थ व प्रकार समजतो. ● भागीदाराच्या प्रवेशचा अर्थ व गरज समजतो. ● भागीदाराच्या प्रवेशासंबंधी समायोजनांचा अभ्यास करतो. ● नफा-तोटा वाटपाचे व त्यागाचे नवीन प्रमाण काढतो. ● ख्यातीचे मूल्य काढण्याच्या विविध पद्धती व हाताळणी जाणतो. ● संचित नफा/ तोट्याची लेखांकीय हाताळणी जाणतो. ● संपत्ती व देयतांच्या पुनर्मूल्यांकनाच्या समायोजन नोंदीची आवश्यकता समजून घेतो. ● नवीन नफा विभाजनाच्या प्रमाणात भांडवलाचे समायोजन करतो.
४	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● भागीदारी व्यवसायातून निवृत्त होणाऱ्या भागीदाराचा संबंधीचा अर्थ समजतो. ● निवृत्त भागीदारीशी संबंधित असणाऱ्या विविध अनुपतांची गणना करता येईल. ● ख्यातीची हाताळणी करण्या संबंधीचे ज्ञान प्राप्त होईल. राखीव निधी, संचित नफा किंवा तोट्यासंबंधीचे होणारे परिणाम समजतो. ● संपत्तीचे पुनर्मूल्यांकन आणि देयतेची पुनर्निश्चितीचे परिणाम संबंधीची माहिती होईल. ● निवृत्तीनंतर भागीदारीत असलेल्या भागीदारांच्या भांडवलाचे समायोजन करण्यासंबंधीची माहिती होईल. ● निवृत्त भागीदाराला द्यावयाच्या अंतीम राशी शोधनाच्या विविध पर्यायांची माहिती होईल.

५	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● विविध अनुपातांची गणना कशा प्रकारे करावी हे जाणतील. ● मृत भागीदाराच्या मृत्यू तिथीपर्यंतच्या लाभातील हिश्याची गणना करू शकतील. ● मृत भागीदाराच्या ख्यातीतील हिश्याचे आगणन करू शकतील. ● मृत भागीदाराच्या वारसदाराला देय असलेल्या रकमेची निश्चिती करू शकतील. ● वारसदाराचे खाते कशाप्रकारे समायोजित करावे याची माहिती होईल.
६	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● भागीदारी संस्थेच्या विसर्जनाचा अर्थ आणि कारणे. ● भागीदारी संस्थेच्या विसर्जनाचे परिणाम. ● खाती बंद करतांना लेखांकन हाताळणी / मांडणी ● साधे विसर्जन आणि भागीदाराच्या दिवाळखोर परिस्थितीतील विसर्जनाबाबत लेखांकन प्रक्रिया.
७	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● विद्यार्थी विनिमय विपत्राचा अर्थ समजण्यास पात्र ठरतील. ● विद्यार्थ्यांना विनिमय विपत्राच्या संकल्पना समजल्यामुळे प्रत्यक्ष ते त्याचा उपयोग करतील. ● विद्यार्थी विनिमय विपत्राचा मसुदा तयार करतील आणि त्याचे प्रकार समजून घेतील. ● देयदिनांकपर्यन्त विपत्र स्वतःजवळ ठेवणे, राशिसंग्रहणाकरिता बँकेत पाठविणे, नूतनीकरण व विपत्राचे निवर्तन इ. बाबी समजून घेतील. ● विनमय विपत्राची विविध परिस्थित लेखांकीय हाताळणी शिकतील.
८	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● भागांचे प्रकार आणि भाग भांडवलाची माहिती होईल. ● भागांचे सार्वजनिक अभिदान आणि खाजगीरित्या वितरण समजतो. ● भागांचे अधिक किंवा कमी भागांसाठी प्राप्त अभिदान आणि सममूल्यावर अधिमूल्यावर व कसरीवर भागांचे निर्गमन ह्या संकल्पनांशी परिचित होतील. ● कमी किंवा जास्त भागांसाठी प्राप्त अभिदान, तसेच अप्राप्त आणि पूर्वप्राप्त याचना (मागणी) संबंधीची विभिन्न लेखांकन हाताळणीशी परिचित होतील.
९	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● वित्तीय विवरण विश्लेषणांचा अर्थ,उद्देश आणि मर्यादा जाणून घेण्यास समर्थ होतील. ● वित्तीय विवरण विश्लेषणांची साधने समजतो. ● सामान्य आकाराची तुलनात्मक विवरणे आणि रोख प्रवाह विवरणे विद्यार्थ्यांना तयार करता येतील. ● लेखांकीय आणि विश्लेषणात्मक अनुपातांचा अर्थ,उद्देश आणि वर्गीकरणाची माहिती विद्यार्थ्यांना मिळेल.
१०	*या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील :* ● संगणकीय लेखांकन व त्याचे घटक समजतो. ● संगणकीय लेखांकनाची वैशिष्ट्ये, महत्त्व आणि मर्यादा समजतो. ● लेखांकनाच्या विविध विवरणे संगणकाद्वारे समजून घेवू शकतो. ● विविध संगणकीय पॅकेजेस वापरण्यास सक्षम होतो.

अनुक्रमणिका

घटक	शीर्षक	पान क्र
१	भागीदारीची ओळख व भागीदारीची अंतिम खाती (Introduction of Partnership and Partnership Final Accounts)	१
२	नफा न कमविणाऱ्या संस्थांची खाती (Accounts of Not for Profit Concerns)	६५
३	भागीदारीची पुनर्रचना (Reconstitution of Partnership) भागीदाराचा प्रवेश (Admission of Partner)	१२९
४	भागीदारीची पुनर्रचना (Reconstitution of Partnership) भागीदाराची निवृत्ती (Retirement of Partner)	१७२
५	भागीदारीची पुनर्रचना (Reconstitution of Partnership) भागीदाराचा मृत्यू (Death of Partner)	१९५
६	भागीदारीचे विसर्जन (प्रविलयन किंवा समाप्ती) (Dissolution of Partnership)	२१५
७	विनिमय विपत्र किंवा हुंडी (Bills of Exchange)	२६१
८	प्रमंडळ खाती (Company Accounts) भागांचे लेखांकन (Issue of Shares)	३१८
९	वित्तीय विवरणांचे विश्लेषण (Analysis of Financial Statement)	३५७
१०	लेखांकनात संगणकाचा उपयोग (Computer in Accounting)	३९५
	उत्तरसूची (Answer Key)	४०५